

KAZAK TÜRKÇESİNDE MAKAL-METELLER VE “DİL” ORGAN ADIYLA KURULMUŞ MAKALLAR

Emine ATMACA*

Tuz astın demin keltirse, makal sözün senin keltiredi.

“Tuz yemeğe lezzet katar, atasözü de söze güzellik katar.”

Özet

Toplumların yaşam deneyimlerinden doğan örf, âdet, gelenek ve göreneklerini bilgece bir yargı olarak belirten, çoğu zaman mecazlı kalıplaşmış biçimleriyle tekrarlanan öğretici ve yol gösterici sözlere *atasözü* denir. Atasözleri, yüzyıllar boyunca halkın kendisiyle beraber yaşayan onlarla birlikte miras olarak gelen muhteva yönüyle ibret ve nasihat gibi samimi hikmetleri içerisinde barındıran sözlerdir. Kazak Türklerinin atasözleri de Kazak halkının sosyal ve doğal hayatta karşılaştığı özel durumlarda pratik zekâsını dâhiyane bir şekilde, imgelik yoluyla gösterdiği en önemli dil malzemelerinden biridir.

Divan-ı Lügâti't Türk'te *sab-sav*, Osmanlı Türkçesinde *darb-ı mesel* ve *mesel tabir*, Türkiye Türkçesinde *atasözü* ve *sav* sözcükleriyle karşılanan atasözü terimi için Kazak Türkçesinde *frazeologizm* (<Grek *phrasis* (söylem) + *logos* (söz)) başlığı altında *makal*, *nakıl* ve *makal-meteller* terimleri kullanılmaktadır. Kazak Türkçesinde *makal* (~atasözü) türü, kapsam bakımından Türkiye Türkçesindeki atasözü türünden biraz daha geniştir. Türkiye Türkçesinde yazar ve şairlerin söylediği sözler, atasözlerinden farklı olarak ‘özlü söz/ler~vecize sözler’ başlığı altında ayrı bir tür olarak ele alınıp incelenir. Kazak Türkçesinde ise *makal* (~atasözü) türü geniş anlamda kullanılmış, *metel* (özlü söz/ler~) de makal türü içerisinde verilmiştir.

Bu makalede, ilk olarak *makal* nedir? *makal* ve *metel* arasındaki farklılık/lar nelerdir?, Frazeeologizm içerisinde *makal*'ın yeri nedir? gibi sorulara cevaplar verilmiştir. Daha sonra da Kazak Türkçesinde insanın temel duyu organlarından biri olan *dille* kurulmuş makallar anlam açısından ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi, Türkiye Türkçesi, atasözü, anlam bilimi, dil organı adı.

MAKAL-METELLER IN KAZAKH TURKISH AND “TONGUE” WITH ORGAN NAMES ESTABLISHED PROVERBS

Abstract

The utterances which emphasize customs, tradition and culture as a jurisdiction which comes from the life experiences of communities, and the teaching and leading utterances which repeats oftenly in metaphorically systematized type is called *proverb*. Proverbs, are the utterances / words which lived with its own time people, and come with them as a heritage, and contently, which have lessons and advices. Kazakh proverbs are one of the most important aspects of the language which Kazakh people, show their practical intelligences in particular situations they experience in social and natural life.

* Dr.; Sakarya Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, eatmaca@sakarya.edu.tr.

Makal, nakıl and *makal-metelder* which is in the topic whose name is the *frazeologizm* (<Grek *phrasis - logos*) ekuals to the words which are *sab-sav* in *Divan-ı Lügâti't Türk* and *darb-ı mesel* and *mesel tabir* in Ottoman Turkish, and *atasözü* and *sav* in Present Turkey Turkish. In Kazakh Turkish, the *makal*, with its scopes, is wider than the *atasözü* (~proverb) in Present Turkish. The utterances which are said by writes and poets in Present Turkish, apart from proverb, they are counted as a different kind under the topic 'kuotes and terse utterances'. But in Kazakh Turkish, the type, *makal* (~proverb) has been used widely, and 'kuotes' are counted under the type *makal* (~proverb).

In this artice, like these kuestions what is *makal*? What is the difference(s) between *makal* and *metel*? What is the role of *makal* in frazeologizm? were answered. Then, the *makal* (~proverb) which are related to the basic sense organs which *tongue* were examined by the perspective of its meaning.

Keywords: Kazakh Turkish, Turkey Turkish, proverb, semantics, name of the tongue organ.

0. Giriş

Kazak Türkleri, XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarına kadar ekonomik, sosyal, siyasi ve coğrafi şartların getirdiği zorluklar nedeniyle konargöçer bir hayat sürmüşlerdir. Bunun sonucunda Kazak Türklerinin XX. yüzyıla kadar yazılı kültürleri yeterince gelişmemiş; ama Kazak Türkleri deyimler, hikmetli sözler, nasihat sözleri, atışmalar, efsaneler, bilmeceler, masallar, hikâyeler, destanlar vb. çok zengin bir sözlü kültüre sahip olmuşlardır. Bu zengin sözlü kültürün içerisinde *atasözleri* (~*makallar*)¹, "bir yandan sözlü olmalarına rağmen elinden tuttıkları zamanın uzunluğu, diğer yandan evrensel değerleri ifade etmenin de ötesinde içinde doğup yaşadıkları ve yaşattıkları sosyokültürel dokunun oluşum ve gelişim süreci hakkında verdikleri bilgiler bakımından son derece önemli bir yere sahiplerdir."²

İlk örneklerine Orhon yazıtlarında³, Kâşgarî'nin *Divan'ı Lügâti't Türk*'ünde⁴, Yusuf Has Hacip'in *Kutadgu Bilig*'inde⁵, Edip Ahmet Yükneki'nin *Atabetü'l- Hakayık*'ında⁶ ve

¹ "Demek, söylemek" anlamındaki *makal* kelimesi, Kazak Türkçesine Arapçadan geçmiştir. Atasözü terim olarak bütün Türk dünyasında hemen hemen aynı biçimlerde adlandırılmaktadır. Bu terime, Azerbaycan Türkleri: *Atalar sözü*; Türkmen Türkleri: *Atalar sözi, nakıl*; Gagavuz Türkleri: *Söleyiş*; Başkurt Türkleri: *Makal, eytim, atalar hüzi*; Kırgız Türkleri: *Makal-lakap, makal*; Özbek Türkleri: *Magol*; Uygur Türkleri: *Makal*; Tatar Türkleri: *Atalar süzi, makal, eytim babalar süze*; Başkurt Türkleri: *Mekel*; Uygur Türkleri: *Makal*; Kumuk Türkleri: *Atalar sözü, ata sözü*; Karacay- Malkar Türkleri: *Nart söz, ata-babalani sözleri*; Nogay Türkleri: *Ata söz, takpak*; Altay Türkleri: *Kep sös*; Hakas Türkleri: *Söspek, adalar sözi*; Tuva Türkleri: *Üleger tomak*; Şor Türkleri: *Çajılgi sös*; Çuvaş Türkleri: *Vattisin semahi (Yaşlılar sözü)* (NASKALÍ, Emine Gürsoy, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, TDK. Yayınları, Ankara, 1997, s. 19; ERCİLASUN, Ahmet Bican ve diğerleri, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara, 1991, C. I, s. 32-33); Irak Türkmenleri: *eskiler sözü*; Kerkük ağzında: *darb-ı kelâm, emsal, deme, demece, deyişet, cümle-i hikemiyye*; Doğu Türkistan'daki Türkler: *tabma, ulular sözü* (ALBAYRAK, Nurettin, *Ansiklopedik Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2004, s. 42) gibi adlar vermektedirler.

² ÇOBANOĞLU, Özkul, *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Atatürk Kültür Merkezi Baskısı Yayını, Ankara, 2004, Söz Başı.

³ CAFEROĞLU, Ahmet, "Orhun Abidelerinde Atalar sözü", *Halk Bilgisi Haberleri*, C. 1, S. 3. 1930 s. 43-46.

⁴ BİRTEK, Ferit, *En Eski Türk Sözlüğü*, Ankara, 1944.

⁵ HACİP, Yusuf Has, *Kutadgu Bilig -I Metin* (hızl. R. Rahmeti Arat), İstanbul, 1979.

⁶ AKALIN, Mehmet, *Atabetü'l- Hakayık*, TDK Yayınları, İstanbul, 1951.

Korkut Ata'nın hikâyelerinde⁷ rastladığımız makallar, “atalarımızın uzun deneyimlerine dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştırın ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş öz sözler”⁸ olarak tanımlanır.

S. Amanjolov'a göre “Kazak Türkçesi, mecazlar ve deyimler bakımından çok zengin bir Türkçedir. Mecazlar ve deyimler, Kazak halkının düşünce sisteminin araştırılması ve dilindeki mazmun ve kalıpların tespitinde çok önemli malzemelerdir.”⁹ Az sözle söylenmiş, dokunaklı, çağrışım yaptıran, deneme yanılma sonucu doğruluğu kesinlik kazanmış, zekâyı kamçılayan, düşündürücü, halk dilinde beğenilmiş ve tutulmuş¹⁰ bu sözlerin oluşumu hakkında da Kenesbayev¹¹, şunları söyler: “Deyimlerin içinde eskiliği bakımından makallar önemli bir yere sahiptir. Birkaç kelime grubunun tabir olabilmesi için üzerinden uzun bir zamanın geçmesi gerekir. Çünkü tarihin çemberine giren kelimelerin ispatlanır bir şekilde gerçek anlamından ayrılabilmesi için belli bir zaman geçmelidir.”¹²

Bu paha biçilmez ve kalıplaşmış sözler, pek çok Kazak Türkü şair ve yazarın eserlerinde görülür. Mesela; Kazak folklorunu ilk defa araştıran *Şokan Velihanov (1837-1865)*, Kazak edebî dilinin XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oluşmasına vesile olan, çocuk edebiyatı üzerine çalışmalarıyla tanınan *Ibray Altınсарin (1841-1899)*, Çağdaş Kazak Edebiyatı'nın kurucusu *Abay Kunanbay (1845-1905)*, XIX. asrın sonları ile XX. asrın ilk yıllarında Kazak edebî ve sosyal hayatı ile siyasetine damgasını vurmuş *Ahmet Baytursunoğlu (1873-1936)*, Kazak Türk edebiyatının XX. yüzyıldaki en önemli temsilcilerinden biri olan romanlarının ve şiirlerinin yanı sıra Kazak folkloruyla ilgili çalışmalarıyla da adından sıkça söz ettiren *Sebit Mukanov (1900-1973)* ve Kazak Anonim Halk Edebiyatı üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan *Muhtar Avezov (1897-1961)* eserlerinde makallara çokça yer veren belli başlı şahsiyetlerdir. Ayrıca Rusların büyük düşünürlerinden biri olan *Maksim Gorkiy (1868-1936)* de “Ben atasözlerinden pek çok nasihat aldım, daha doğrusu atasözleriyle düşünmeyi öğrendim” diyerek¹³ atasözlerinin yazı hayatındaki yerine işaret etmiştir.

⁷ GÖKYAY, Orhan Şaik, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul 1973, s. CXXIX, CCXLVII; *Dede Korkut*, Arkadaş Basımevi, İstanbul, 1939.

⁸ AKSOY, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I Atasözleri Sözlüğü*, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 1991, s. 37.

⁹ AMANJOLOV, S. A., *Kazak Edebiy Tilinin Jene Diyalektologiyasının Meseleleri*, Gılım baspası, Almatı, 1997, s. 452.

¹⁰ EYÜBOĞLU, E Kemal, “On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyişler”, *Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A. Ş.* İstanbul, 1973, s. XXI.

¹¹ Günümüzde müstakil bir dil bilim dalı hâline dönüşen deyim araştırmaları, İ. Kenesbayev'in değerli çalışmalarının öncülüğünde başlamıştır. Onun bu çalışmalarını E. Kaydarov, R. Sızdıkova, R. Sersenbayev, E. Bolganbayev, G. Kaliyev, O. Aytbayev, N. Veliyev, S. Setenova ve G. Smagulova gibi araştırmacılar takip etmiştir (*bk.* Murat Sabir, “Harezmi ve Kıpçak Sahasına Ait Yazma Eserlerde Geçen Deyimlerin Kazakçada İncelenmesi Meselesi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 22/Bahar 2012, s. 156.)

¹² KENESBAYEV, I. G. Musabayev, *Kazırkı Kazak Tili (Leksika, Fonetika)*, Almatı, 1962, s. 219.

¹³ AHANOV, Kaken, *Til Biliminin Negizderi*, Jokarı okuv orındarının kavımdastığı, “Kitap” baspa üyi, Almatı, 2000, s. 237.

Kazak makalları, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren halk arasından derleme yapılmak suretiyle toplanmıştır. Kazak makallarını derleyen araştırmacıların başında *Vasiliyev*, *Plotnikov*, *Meliyoranskiy*, *Katarinskiy* ve *Radloff* gibi Rus âlimleri ile Rusça eğitim gören etnografya uzmanı *E. Divayev*¹⁴ ve *Mêşhur Jüsip Köpeyev (1857-1931)* gibi Kazak Türkü araştırmacılar gelir.¹⁵ Bu araştırmacılar makalları, eserlerinde 1917 yılı Ekim (~Kazan) ihtilâline kadar özgün bir çalışma olarak yayınlamamışlardır. Yalnızca folklor çalışmaları sırasında makallara yer vermişlerdir. Çünkü “Rusya daha 1734’ten itibaren Kazakistan’ı tehdit etmeye başlamış, 1882 yılında ise Kazakistan toprakları tamamen işgal edilmiştir. Bu ortam içerisinde Kazak aydınların dışarıya açılan yegâne pencereleri, Rus folklorcuların uyguladıkları metotlar olup bunlardan başkasının düşünülmesi de mümkün değildi. Bu durum, 1917 Ekim ihtilalinden (~Октябрьская революция) sonra da devam etmiş, mevcut sistemin izin verdiği ve istediği ölçülerde araştırmalar yapılmış, yapılan çalışmaların mümkün oldukça sisteme aykırı olmamasına dikkat edilmiştir.”¹⁶

Kazak Türkçesinin makalları, ilk önce 1914 yılında Kazan şehrinde yayınlanmıştır. Daha sonra bu çalışmaya yeni makal derlemeleri eklenmiş ve bu makallar, 1924 ve 1935 yıllarında konularına göre zenginleştirilerek tekrar yayınlanmıştır. Sovyet Devrimi’nden günümüze kadar gelen süreçte de Kazak makallarıyla ilgili derleme ve incelemeler büyük oranda Kazak Türkü araştırmacılar tarafından yapılmış ve makallar özgün bir çalışma olarak yayınlanmıştır. Bu özgün çalışmaların içerisindeki en önemli çalışma, 1950 yılında S. Begalin tarafından hazırlanan *Kazaktın Makal-Metelderi*¹⁷’dir. Begalin, kitabında makalları, konularına göre şu bölümlerde incelemiştir:

I. Bölüm: Halk ve vatan hakkında makallar,

II. Bölüm: İş ve meslek hakkında makallar,

III. Bölüm: Toplumsal, sınıfla ilgili, insanlık ve dostluk hakkında makallar,

IV. Bölüm: İlim, sanat, talim ve terbiye hakkında makallar.

¹⁴ DİVAYEV, E., *Etnografıçeskie Materialı (Skazki, Poslovitsı, Zagadki, Primeti, Bilini) Tuzemnogo Naselenie Sır-Darinskoy Oblasti*, Taşkent, 1895; *Kazak Makaldarı*, Taşkent, 1927.

¹⁵ Türkiye Türkçesi atasözleri ise sistemli bir şekilde ilk defa Tanzimat Döneminde derlenmiştir. Tanzimat’tan sonra atasözlerimizle ilgili ilk derleme çalışması Ahmet Vefik Paşa’nın *Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye*’sidir (1852). Daha sonra bu çalışmayı Şinasi’nin *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniye* (1. baskı 1863, 2. baskı 1871) ile Ahmet Mithat Efendi’nin *Durûb-ı Emsâl-i Türkiyye* (1871) çalışmaları takip etmiştir.

¹⁶ ÇINAR, Ali Abbas, *Türk Dünyası Halk Kültürü Üzerine Araştırma ve İncelemeler*, Muğla, 1997, s. 8.

¹⁷ BEGALIN, S. *Kazaktın Makal-Metelderi*, Almatı, 1950, s. 12.

S. Begalin'in bu çalışmasını, *şeyşendik söz (~akıl, söz~nakal, söz/~hikmetli sözler)* çalışmalarıyla¹⁸ da yakından tanıdığımız Baltabay Adambayev'in 1958 yılında yayınladığı *Halık Makal-Metelderi*¹⁹ çalışması izler. Adambayev'in bu çalışması, 1996 yılında makalların konularına göre daha da zenginleştirilmesiyle, *Makal-Metelder*²⁰ başlığı altında tekrar yayınlanmıştır.

Makallarla ilgili en geniş çalışma ise Ötebay Turmanjanov'a aittir. Turmanjanov, ilk olarak 1957 yılında *Tandamalı Makal-Metelder*²¹ (*~Seçme Atasözler - Özlü Sözler*) çalışmasını yayınlamıştır. Daha sonra bu çalışmasını 1959 yılında *Kazaktın Makaldarı men Metelderi*²² ile *Kazaktın Makal-Metelderi*²³ çalışmaları takip etmiştir. Turmanjanov'un daha önceki kitaplarında yer alan atasözlerine yenilerinin eklenmesiyle Kazak makalları, 1997 yılında Almatı'da *Kazak Makal-Metelderi*²⁴ başlığı altında tekrar yayınlanmıştır. Turmanjanov'un bu çalışmasında, makallar konularına göre şu bölümlerde incelenmiştir:

I. Bölüm: Vatan hakkında makallar, iş ve meslek hakkında makallar, birlik ve beraberlik hakkında makallar, kahramanlık hakkında makallar, millet hakkında makallar, yalnızlık hakkında makallar, insan ve onun vasıfları hakkında makallar, ilim - sanat hakkında makallar, davranışlarıyla örnek olma, talim - terbiye hakkında makallar, edebî dil ve fikir hakkında makallar, aile hakkında makallar.

II. Bölüm: Deve, at, koyun, sığır gibi hayvanlarla ilgili makallar, çiftçilik hakkında makallar.

III. Bölüm: İyilik, kötülük, dostluk, düşmanlık hakkında makallar.

IV. Bölüm: Eski toplumların yaşantısı hakkında makallar.

V. Bölüm: Yemek, temizlik, sağlık hakkında makallar.

VI. Bölüm: Hayvanlar, tabiat olayları hakkında makallar.

¹⁸ *Kazaktın Şeyşendik Öneri*, Almatı, Adebiet jene Öner İnstitutu, 1984, *Şeyşendik Öner Sipatı, Folklor Sındığı*, Almatı, Gılım baspası, 1990, *Şeyşendik Sözder*, Tipografiya Verhovnogo Soveta Respubliki, Kazakistan 1990, "Şeyşendik Sözder", *Kazak Edebiyeti / Ansiklopediya*, Almatı, Kazakistan Damuv İnstitutu, 1999.

¹⁹ ADAMBAYEV, Baltabay, *Halık Makal-Metelderi*, El Yazması, 1958.

²⁰ ADAMBAYEV, Baltabay, *Makal-Metelder*, Gılım Baspası, Almatı, 1996.

²¹ TURMANJANOV, Ötebay, *Tandamalı Makal-Metelder*, 1957.

²² TURMANJANOV Ötebay, *Kazaktın Makaldarı men Metelderi*, Kazaktın Memlekettik Korkem Edebiyet Baspası, Almatı, 1959.

²³ TURMANJANOV, Ötebay, *Kazaktın Makal-Metelderi*, Almatı, «Ana Tili», 1959.

²⁴ TURMANJANOV, Ötebay, *Kazak Makal-Metelderi*, Almatı, «Ana Tili», 1997.

VII. Bölüm: Çeşitli makallar, Arap milletinin makalları, Afgan milletinin makalları, Kayıp Aynabekov'un makalları, «Dala Valayatın Gazetesinin» makalları, «Mın, bir makal» kitabından makal-meteller, Er Tuvasında.²⁵

Yukarıdaki tasniflerden başka Kazak makalları, *Tuvğan Jer, Otan Tuvsalı* “Memleket, Vatan Hakkında”, *Enbek Pen Kesip Tuvsalı* “Çalışma ve Meslek Hakkında”, *Intımak - Birlik Tuvsalı* “Birlik ve Barış Hakkında”, *Batırlık - Erlik Tuvsalı* “Yiğitlik Hakkında”, *As -Tamak, Tazalık - Densavlıkka Baylanıstı Makal-Metelder* “Yemek, Temizlik ve Sağlıkla İlgili Atasözleri”, *El-Halık Tuvsalı* “Halk ve Yurt (Memleket) Hakkında”, *Adam jene Onın Kasiyetteri Tuvsalı* “İnsan ve Onun Özellikleri Hakkında”, *Öner-Bilim Tuvsalı* “Sanat ve Bilim Hakkında”, *Til Öneri Men Oy-Pikir Tuvsalı* “Hitabet Sanatı ve Fikir Hakkında”, *Üy-İşi, Otbasına Baylanıstı Makal-Metelder* “Ev, Aile ile İlgili Atasözleri”, *Tört Tülikke Baylanıstı Makal-Metelder* “Dört Evcil Hayvanla İlgili Atasözleri”, *Eginşilikke Baylanıstı Makal-Metelder* “Çiftçilikle İlgili Atasözleri”, *Jaksılık, Jamandık, Dostuk, Kastuk, Saktıkka Baylanıstı Makal-Metelder* “İyilik, Kötülük, Dostluk, Düşmanlık ve Güvenlikle İlgili Atasözleri”, *Kogam Ömirine Baylanıstı Makal-Metelder* “Toplum Hayatıyla İlgili Atasözleri”, *Kustar Men Jendikter Jene Tabiygat Kubılıstarına Baylanıstı Makal-Metelder* “Kuşlar, Böcekler ve Tabiat Olayları ile İlgili Atasözleri”²⁶, *Kitap Tuvsalı Makal-Metelder* “Kitap ile İlgili Atasözleri”, *Bilim Tuvsalı Makal-Metelder* “İlim ile İlgili Atasözleri”, *Avıl Tuvsalı Makal-Metelder* “Köy ile İlgili Atasözleri”, *Akıl Tuvsalı Makal-Metelder* “Akıl ile İlgili Atasözleri”, *Toy- Duman Tuvsalı Makal-Metelder* “Düğün, Şölen ile İlgili Atasözleri”, *Anşılık Sayatşılık Tuvsalı Makal-Metelder* “Avcılık ile İlgili Atasözleri”²⁷ konularında da sınıflandırılmıştır.

A. E. Yusupov, 2010 yılında International Journal of Russian Studies dergisinde “Tezat Kelimeleri İçeren (~paradoksal) Atasözleri (Kazak Türkçesi Metinlerinden (Hareketle)) (Пародоксальные Пословицы (на материале казахского языка))” başlığı altında Kazak makallarını anlamca şöyle sınıflandırmıştır:

- 1) Toplumdaki genel kabul görmüş karşılık zıtlık,
- 2) Semantik tarzda zıtlık - tek bir makal içerisinde yer alan ve dış dünyaya hitap etmeyen görüş,
- 3) Espri ve cinas tarzında zıtlık.²⁸

²⁵ “Er Tuvasında” bölümündeki makallar, Meskev’de 1923 yılında çıkan “Mın bir makal” adındaki kitaptan alınmıştır. Bu makalları derleyen Ahmet Barjaksı’nın çocuğudur (TURMANJANOV, Ötebay, *Kazak Makal-Metelderi*, Almatı, «Ana Tili», 1997, s. 180).

²⁶ Bu bilgi, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-83263/h/atasozlerivedeyimler.pdf> sitesinden alınmıştır.

²⁷ Bu bilgi, http://kz-en.ru/publ/kazakhskij_jazyk/poslovicy_skazki/10 sitesinden alınmıştır.

²⁸ Bu makale hakkındaki bilgi, http://www.ijors.net/issue5_2_2012/articles/jusupov.html sitesinden alınmıştır.

1. Makal (~atasözü) ve metel (~özlü söz) kavramları

Makalların hem deyimlerle hem de metellerle ilişkisini daha iyi anlayabilmek için kavram ve biçim özelliklerini iyi bilmek gerekir.

Kazak Türkçesinde makalların kavram özellikleri şöyledir:

a) Sosyal hayattaki çeşitli olaylar, insanoğlunun durumu, meslek, umut, halkın hayatı gibi konular; insanlık, davranış, karakter, ahlak ve görgü kuralları, kişisel değerler, eğitim ve öğretim gibi çeşitli konular²⁹, hayvanlar ve tabiat olayları bütünüyle makalların kapsamı içerisindedir. Mesela; *Özin kötermeytin sözdi baskaga aytpa* “Kendin kaldıramayacağın sözü başkasına söyleme.”

b) Makallar, anonimdir; yani halkın ortak malıdır. Mesela; *Til kılıçtan ötkir*. “Dil kılıçtan keskin(dir).”

c) Kuruluşları bakımından da ölçülü³⁰ olan makalların yapısında *kalıplaşma* ve *alışılmışlık* özelliği bulunur ve yapısındaki unsurların yerleri *sabittir, değiştirilemez*. Mesela; *Adamdın özi jetpegen jerge sözi jetedi* “Kişinin kendisinin ulaşmadığı yere sözü ulaşır” makalı, *Adamdın sözi jetgen jerge özi jetpegen* biçiminde sözcüklerin yerleri değiştirilerek söylenirse makaldaki anlam zenginliği ve anlatım gücü kaybolur.

ç) Halkın kıvrak zekasının görüldüğü makallarda derin ve geniş bir anlam, dâhiyane bir şekilde özetlenir. Mesela; *Az söz altın, köp söz kümis* “Az söz altın(dır), çok söz gümüş(tür).”

d) Kazak makallarının bir kısmında anlam, doğrudan değil *dolaylı* olarak ifade edilir. Mesela; *Atasız uldın avzı ülken* “Atasız milletin ağzı büyük(tür).”

e) Kazak makallarında benzerliklerden yararlanılarak karşılaştırma yoluyla yargı bildirilir. Mesela; *Şeşenin sözi mergen, şeberdin közi mergen* “Söz ustasının sözü keskin, zanaatkârın gözü keskin.”

f) Makallarda arasına *eş anlamlı* kelimeler girebilir. Mesela; *Özge elge ul bolganşa, öz eline kul bol* “Başka memlekette vatan evladı olacağına kendi memleketinde *esir* ol”; *Kisi elinde sultan bolganşa, öz elinde ultan bol* “Yabancı memlekette sultan olacağına, kendi memleketinde *ultan*³¹ ol.”

²⁹ KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012, s. 417.

³⁰ AHANOV, Kaken, *age.*, s. 233-234.

³¹ ultan: Ayakkabının içine koyulan keçe.

g) Makallar, deyimler gibi bir dilden ikinci bir dile tam olarak çevrilemez³². Mesela; Kazak Türkçesinde *Diline kor düşsün* atasözü, Rusçaya *Çtob tebe yazık pripalilo* biçiminde açıklama yapılarak çevrilir. Yine Kazak Türkçesindeki *Parmak bastı göz kırptı* atasözü de Rusçaya *Şito - krto* biçiminde eş anlamlı olarak³³ çevrilir.

ğ) Örneği çok az olmakla birlikte bazı Kazak makalları *değişmeceli* bir anlama sahiptir. Kazak Türkçesi makallarındaki bu değişmeceli anlam, makallardaki varyant farklılığındandır. Mesela; *Kelinim sagan aytam, kızım sen tında* “Gelinim sana söylüyorum, kızım sen dinle” makalı, *Kızım sagan aytam, kelinim sen tında* “Kızım sana söylüyorum, gelinim sen dinle” biçiminde de söylenebilir.

h) Kazak makalları, doğrudan doğruya veya dolaylı yollardan halka öğütler verir ve yol göstericilik yapar. Mesela; *Süngünün jarası biter, til jarası bitpes* “Süngünün yarası geçer, dil yarası geçmez.”

ı) Kazak makallarının *yergi*, *alay* ve *eleştiri* gibi nitelikleri de vardır. Mesela; *Sokır körgeninen jazbaz* “Kör edebiyale yazmaz”, *Akımağın sözi ülken* “Ahmağın sözü büyük(tür).”

i) Kazak makallarında çoğu zaman anlamı birbirine zıt olan kelimelerin kendi aralarında tamlama oluşturacak şekilde bir araya geldikleri görülür. Mesela; *Karga balasın “appagım” der, kirpi balasın “jumsagım” der*. “Karga yavrusuna “beyazcığım” der, kirpi yavrusuna “yumuşakçığım” der.”³⁴

j) Geçmişte yaşanan tecrübeleri kısa ve öz biçimde ifade ile gelecek nesillere aktaran makalların en önemli özelliği, unutulmaya yüz tutmuş kelimeleri içinde barındırarak dilin söz varlığına büyük katkı sağlamasıdır. Mesela; *Janıs ketse, ornına Jappas konar* “Janıs giderse, yerine Jappas yerleşir” makalında *Janıs* ve *Jappas* Kazak boy adlarıdır. Kazak Türk halkı, bu Kazak boy adlarını bu makal sayesinde unutmamaktadır.

k) Makalların yapısındaki sözler, genellikle *leksik anlamlarını* kaybetmezler. Yani; deyimlerdeki gibi ifadeye zenginlik, güzellik ve kuvvet katmak için *mecazlı söyleyişler*

³² “Çoğu zaman da farklı toplumların, birbiriyle hiçbir ilişkisi olmayan dil birliklerinin söz varlığı içerisinde atasözü adını verdiğimiz kimi folklorik unsurların yapılan çeviriler dolayısıyla yakınlık gösterdiği görülür. Mesela; Türkiye Türkçesindeki ‘Gözden uzak olan gönülden de uzak olur’ atasözü ile Fransızcadaki ‘Loin des yeux, loin de cœur (Gözlerden uzak, gönülden uzak) atasözünün ortaklığı gibi.” (Ayrıntılı bilgi için bk. AKSAN, Doğan, *Türkçenin Gücü*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2006, s. 146); “Her millette aynı anlamı veren atasözlerine rastlanmaktadır. Bu durum atasözlerinin kültürel ilişkiler neticesinde bir kültürden diğer kültüre geçtiğini gösterdiği gibi farklı milletler arasındaki düşünce ve tutumların da ortak nitelikler taşıdığı anlamına gelir.” (Ayrıntılı bilgi için bk. ALKAYA, Ercan, Dil ve Söz Bağlamında Kırım Karay Türklerinin Atasözleri, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20 Yıl: 2006/1 2006, s. 90).

³³ KALIYEV G., E. BOLGANBAYEV, *Kazırgı Kazak Tilinin Leksikolojyası men Frazeologiyası*, “Sözdk Slovar” basması, Almatı, 2006, s. 200.

³⁴ BALAKAYEV, M., JANPEYISOV, E., TOMANOV, M. ve MANASBAYEV, B. *Kazak Tilinin Stilistikası*, Almatı, 2005, s. 110.

makallarda genellikle yoktur. Mesela; *Ejelgi jav el bolmas* “Eski düşman dost olmaz.” Ancak *Burin şıkkan kulaktan songı şıkkan müyiz osadı* “Boynuz kulağı geçer (Boynuz kulaktan sonra çıkar; kulağı geçer)” makalı gibi bazı makalarda ise mecaz anlam görülür.

D) Makallar, bir kişinin bir hayat olayını kendine göre değerlendirip yorumlamasıyla ortaya çıkarlar. Daha sonraki süreçte toplumun diğer üyeleri daha evvel bir kişinin söylediği bu söze yeni söz/ler ekler ve böylece bu yeni söz, zamanla bütün halkın beğendiği ve benimsediği bir söz hâline gelir. Bu bağlamda makalların kavram özelliklerinden biri de *genelleştirmez*. Mesela; *Kotr koldan jugadı, pele dilden jugadı* “Kaşıntı el ile bulaşır, bela dil ile bulaşır.”

Kazak Türkçesinde makalların biçim özellikleri şöyledir:

a) Kazak makalları, genellikle iki bölümden oluşur. İlk bölümde *şart* veya *genel fikir*, ikinci bölümde ise *ana fikir* belirtilir³⁵. Mesela; *Tuz astın demin keltirse, makal sözün senin keltiredi*. “Tuz yemeğe lezzet katar, atasözü de söze güzellik katar.”

b) “Makalların dil ve üslubunda görülen unsurdan biri de başta kafiye olmak üzere, ahengi ve ses ögesini etkili kılmak için tıpkı mânilerde olduğu gibi *doldurma* diye adlandırılan bölümlerin olmasıdır.”³⁶ Yani mânilerde olduğu gibi dörtlük hâlinde yazılmış bazı makallarda asıl söylenmek istenen üçüncü ve dördüncü mısralarda söylenir. Bu türden makalların ilk iki dizeleri, araştırmacılar tarafından asıl konuya *hazırlık* veya *giriş* kabul edilir. Mesela;

Altın tisti avızdan,

Asa jaman söz şıgar;

Jannan bezgen javızdan,

Jazıgı jok köz şıgar. (Altın dişli ağızdan, çok kötü söz çıkar; candan bezmiş düşmandan, suçsuz göz çıkar.)

c) Kazak makalları yapı itibarıyla *manzum* ve *mensur* şekillerde olabilir³⁷. Makallar, bir yargı bildirdikleri için genellikle cümle biçimindedirler. Ancak “manzum atasözleri, mensur atasözlerine nispetle işlevlerini daha kolay yerine getirir. Çünkü manzum söz, mensur sözden yapısı itibarıyla daha etkilidir. Nesir insana, sadece anlamındaki kuvvet ve çarpıcılıkla tesir

³⁵ AHANOV, Kaken, *age.*, s. 233.

³⁶ ALBAYRAK, Nurettin, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 28.

³⁷ “Kazak halk biliminde *hikmetli sözler*, *hatiplik*, *belagat* olarak nitelendirilen hem anlatma hem de söyleme sanatına dayalı “şeşendik söz/şeşendik sözler” de vardır. Kıssadan hisse vermek, halkı eğitmek ve bilgilendirmek amacıyla söylenen bu sözlerin bir bölümü hikâye şeklinde iken bir bölümü de manzum yapıda atasözü niteliğinde ve çok kısadır” (Detaylı bilgi için bk. ÇINAR, Ali Abbas, Kazak Anlatı Sanatında Şeşendik (Hikmetli) Sözler, *KŞÜ, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 2004, s. 63-89).

Kazak Türklerinin etnografya uzmanlarından biri olan Baltabay Adambayev de *Şeşendik Sözder men Makal-Metelder*, (*Kazak Folkloristikası*, Gılum baspası, Almatı, 1972) çalışmasında kitabının adından da anlaşılacağı üzere şeşendik sözlerle makal-metelleri ayrı değerlendirmiştir.

ederken, manzum söz anlam gücüne getirdiği ahenk ve söz sanatlarının katkısını da ekler³⁸. Mesela; *Söz salıskan davga ortak, at salıskan javga ortak* “Söz yarıştırmada dava ortak(tır), at yarıştırmada düşman ortak(tır).”

ç) Kazak makallarında, ritim ve ses uyumu (~aliterasyon), tekrarlar, zıtlıklar, kafiyeli kelimeler, sıfat fonksiyonlu isimler ve ikilemelerle makalın çekici kılındığı, hafızada daha iyi kalmasını sağlayan birtakım öğelerden akis, istiare, hüsnütalil ve terdid gibi edebî sanatlardan yararlandığı görülür. “Zaten yerinde kullanılan her makal da söylenmek istenen düşünceyi içerik bakımından belli bir mantık zeminine oturtarak edebî bir şekilde ifade eder.”³⁹ Mesela; *Avızı jaman eli bılgar, ayağı jaman tördi bılgar*. “Ağzı kötü ülkeyi bozar, ayağı kirli evin başköşesini kirletir” atasözünde 9’lu hece ölçüsü kullanılmış ve düz yazıda ses benzerliği olarak tanımlanan *seci*’den yararlanılmıştır.

d) Herhangi bir olayı, durumu karşılıklı konuşma ve anlatma şeklinde tanımlanan “tahkiye” sanatı da Kazak makallarında kullanılan yöntemlerden biridir. Mesela; *Altı ul tuvğan ananı hanım dese boladı. Kezek sıylaskan agayındı janım dese boladı* “Altı oğlan doğuran anneye, ‘hanım’ desen yakışır. Saygı gösterip saygı gördüğün akrabaya, ‘canım’ desen yakışır.”

e) Kazak makallarında, Türkiye Türkçesi atasözlerinde olduğu gibi daha çok geniş zaman eki kullanılmıştır. Mesela; *Könül közin söz aşar, söylemese kir basar* “Gönül gözünü söz açar, konuşmazsa kir basar”; *Kulak estigendi, köz körer* “Kulak işittiğini, göz görür.” Çoğu zaman da öğüt ifade eden makallarda emir eki kullanılmıştır. Mesela; *Sıpayını üyde körme, tüzde kör* “Kibarı evde görme, gurbette gör.”

f) Yargı fonksiyonu isim ile sağlanmış makallarda ise ek fiilin geniş zamanı III. tekil şahıs -T⁴T⁴r eki genellikle kullanılmamıştır. Mesela; *Köp söz-bok söz. Az söz-altın* “Çok söz, bok söz(dür). Az söz, altın(dır), *Öner aldı kızıl til* “Sanatların en önde geleni, kızıl dil(dir).”

g) Diğer zaman ve kip ekleriyle kurulmuş makallar ise sayıca daha azdır. Bunlar da zaman ve kip eki söylenmemiş olsa da geniş zaman ve emir fonksiyonu hissedilir. Mesela; *Eki közimnin biri, egizimnin sınarı* “İki gözümünden biri(dir), ikizimin yarısı(dır)”; *Atasız uldın avzı ülken* “Atasız milletin ağzı büyük(tür)”; *El kulagı eliv* “Halkın kulağı elli(dir).”

ğ) Kazak makallarının büyük bir çoğunluğu, tek yargıdan oluşmuştur. Mesela; *Til akıldın ölçemi* “Dil, aklın ölçüsü(dür)”, *Söz şındı tabar* “Söz gerçeği bulur.”

³⁸ KARADEMİR, Mahmut, Atasözlerinde Manzum Yapı Üzerine Bazı Dikkatler, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 23 Erzurum, s. 169.

³⁹ AHANOV, Kaken, age., s. 237.

h) Birden fazla yargıdan oluşmuş Kazak makalları da vardır. Mesela; *Atpaz körgen at tanır, ustaz körgen hat tanır* “Seyis gördüğü atı tanır, üstat gördüğü yazıyı tanır”, *Könül közin söz aşar, söylemese kir basar* “Gönül gözünü söz açar, konuşmazsa kir basar”, *Kara argımak kartaysa, karga adım jer mun bolar, kara közden nur taysa, bir körüvge mun bolor*. “Kara küheylan yaşlansa, bir adımlık yer sıkıntı olur, kara gözden nur çıksa, bir görmeyene sıkıntı olur.”

i) Kazak makallarının bazıları da *ünlem fonksiyonunda isim cümlesi* özelliği taşır. Mesela; *Ertengi astı tastama, keşki aska karama!* “Sabahki yemeği atma, akşamki yemeğe bakma!”, *Üyine kelgende üydey ökpendi aytpa!* “Evine gelene (~misafire) büyük sitem etme!”

i) Bazı Kazak makalları da *eksilteli cümle* yapısındadır. Mesela; *Bir baska-bir köz* “Bir başa bir göz”, *Sıkkka sıltav, kulaksızga mılkav* “Kırılana mazaret, kulaksıza sağır.”

Kazak Türkçesinde metellerin kavram özellikleri şöyledir:

a) Metel ile makal arasındaki en önemli fark, metel’in söyleyeni bellidir, makalların ise söyleyeni belli değildir. Mesela; Kayıp Aynabekov’a ait *Köp jasagan ne biler, köp körgen (köp jürgen) sol biler* “Çok yaşayan ne bilir, çok gezen bilir”, Abay’a ait *Ekesinin balası adamın düşpanı adamın balası bavırın* “Kardeşi kendisine düşman, başkası kendisine kardeş.” *Adam balasına adam balasının beri dos* “İnsana insan olan herkes dosttur”, *Adamın adamşılığı isti bastaganınan bilinedi* “İnsanoğlu yaptığı işle bilinir” gibi meteller, Kazak halkı tarafından makal gibi çok ilgi görmüş ve Kazak halkının hafızasında yer etmiştir.

b) Yazar ve şairlerin makallara benzer kurdukları hacim bakımından *kısa*, muhteva bakımından *derin* cümleler, metellere dönüşerek halk arasında yayılmıştır. Yazar ve şairlerin çalışmalarında bu kurallara uyan derin anlamlı, hem güzel, hem de keskin zekânın ürünü olan pek çok metele rastlamak mümkündür⁴⁰. Mesela; B. Maylin’e ait *Bèrin ayt ta birin ayt, kollektivtinjürin ayt* “Hepsini söyle de birini söyle, ortaklığın şarkısını söyle”; S. Mukanov’a ait *Adamın işki seziminin- köz. Sözdin jasırgan sırın köz aytıp bere aladı* “İnsanın iç dünyasını ortaya koyan gözdür. Sözü gizlediklerini göz söyler”⁴¹; Kayıp Aynebekov’ın *Otız tisten şıkkın söz otız ruv elge keter* “Otuz diştin çıkan söz otuz boyu olan memlekete ulaşır”; *Söylegen kisi akımak bolsa, tındagan kisi akıldı bolsın* “Söyleyen kişi ahmak ise dinleyen kişi akıllı olsun”⁴² metelleri gibi.

c) Makalda düşünce ve fikir mümkün olduğu kadar açıktır. Metelde ise düşünce tahmin edilerek söylenir. Mesela; Kazak Türklerinin büyük söz ustası Abay’ın şu sözleri, *Söz tüzeldi*

⁴⁰ AHANOV, Kaken, *age.*, s. 234-235.

⁴¹ AHANOV, Kaken, *age.*, s. 235.

⁴² TURMANJANOV, Ötebay, *Kazak Makal-Metelderi*, Almatı, «Ana Tili», 1997, s. 171.

tındavşı sen de tüzel “Söz düzeldi dinleyici sen de düzel (karakterini düzelt)”; *Jagının sözi tetti dep...* *Minezi tetti bolmaydı...* “Yakının sözü güzelse... Huyu güzel olmaz...”⁴³

ç) Tarihî açıdan bakıldığında meteller, makallar tarafından korunup zenginleşmiştir. Mesela; Kayıp Aynabekov’un *Ayt sözdi ukkanga, aytıp aytpa kulagina makta tikkanga* “Söyle sözünü anlayana, söyleyip söylememe kulağında pamuk tıkalı olana” meteli, *Sözindi ayt ukkanga, aytpay ne kerek, kulagina makta tikkanga* “Sözünü söyle dinleyene, söylemeye ne gerek, kulağında pamuk tıkalı olana” makalına; yine Kayıp Aynabekov’un *Ayagin köröp asın as (ezirle), anasın köröp kızın al* “Ayağını görüp yemeğini hazırla, anasını görüp kızını al” meteli, *Anasını köröp kızını al, ayagin köröp asın al*. “Anasına bak kızını al, ayağını görüp bezini al” makalına konu ve yapı itibarıyla çok benzemektedir.

d) Meteller, söyleyiş kolaylığı, intizamı ve derin anlamlarıyla makallar gibi halk arasında genişçe yayılmıştır. Mesela; G. Mustafin’e ait *Köz sevlesinen könül sevlesi küştirek* “Göz ışığında, gönül ışığı güçlüdür” ve *Minin köröp bezgenşe, minin alıp tüze* “Eksikliğini görüp uzaklaşmak yerine, hatasını öğrenip düzelt”⁴⁴ metelleri gibi.

Kazak Türkçesinde metellerin biçim özellikleri şöyledir:

a) Kazak Türkçesinde *makal*, yapıcı söz öbeklerinden veya cümle oluşlarından bir bütün olarak genel bir anlam bildirmesi açısından *metel* terimiyle kavram özellikleri açısından benzerdir. Metel yapısı yönüyle çoğunlukla basit bir cümle gibidir. Mesela; *Bir sözün mın jil jürse demi ketpes* “Bir sözün bin yıl yürüse tadı gitmez” gibi. Bu mısra, Magjan Jumabayuli’nin Kazakların büyük şairi Abay Kunanbay için yazdığı ve şairin şiir külliyatına girmemiş şiirinde geçen en güzel mısralarından biridir⁴⁵. Bugün bu mısra, Kazak Türkleri arasında çok yaygın kullanılan metellerden birisidir.

b) I. Kenesbayev’in bu konuda yaptığı araştırmalara göre *metel*, “yapısı yönüyle deyimlere daha yakındır”. Ayrıca *metelin* bu özelliğini onun cümle yapısında da görürüz. Mesela; Abay’a ait *Ölen sözdin patşası, söz sarası* “Şiir sözün padişahı(dır), söz asili(dir); *İşi altın, sırtı kumis, söz jaksısı* “İçi altın, dışı gümüş, söz güzeli” sözleri deyim yapı ve mecazlı söyleyişleri bakımından daha yakındır.

c) Meteller, gramer yapısı yönüyle makallar gibi her türlü şekle girebilirler. Yani; metellerin arasına da başka sözcükler girebilir.

⁴³ BALAKAYEV, M., JANPAYISOV, E., TOMANOV, M. ve MANASBAEV, B. *Kazak Tilinin Stilistikası*, Almatı, 2005, s. 83-84.

⁴⁴ AHANOV, Kaken, *age.*, s. 236.

⁴⁵ ÖNER, Mustafa, Magjan’dan Abay’a Selam, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 2, Güz 1996, Ankara, s. 387-387.

2. Kazak Türkçesinde makalların deyimler içerisindeki yeri:

Kazak Türklerinin önemli dil bilimcilerinden K. Ahanov, *Til Biliminin Negizderi'nde* Kazak atasözlerini frazeologizm terimi içerisinde ele almış ve bu konuda şunları söylemiştir: “Deyimler arasında hem yapı hem de anlam bakımından cümleyle ortak özellik gösterenler vardır. Bunlar; “makal” (~*atasözleri*) ve “metel” (~*özlü sözler*)dir. Makalların ve metellerin konuşma anında kurulmaması, önceden kabul edilmiş şekliyle kullanılması ve yapısının sürekliliği bakımından deyimler sınıfında değerlendirilmektedir.”⁴⁶ İ. Kenesbayev, *Kazak Tilinin Frazeologiyalık Sözdigi'nde* deyimleri belirleyen üç temel unsur a) kullanım şekli b) anlam birliği c) söz kalıbının yapısı⁴⁷, ndan söz ettikten sonra kendine has grameri ve fonetik özellikleri olduğunu göz önünde bulundurarak makalları da deyim kategorisi içerisinde ele almıştır.⁴⁸ M. Balakayev E. Janpayisov, M. Tomanov, B. Manasbaev de *Kazak Tilinin Stilistikası'nda Frazeologiya* temel başlığının *Söylev Tilinin Frazeologiyası* (Konuşma Dilindeki Deyimler) alt başlığı⁴⁹ altında *kos sözder* (~*ikileme*) ve *nakıl sözder* (~*nasihat, öğüt*)’in yanında makal-meteller’i de dâhil etmişlerdir. Ancak *frazeologiya'nın* içerisinde makalların ayrımını da şöyle vermişlerdir: “Deyimlerin kurulumundaki parçaların hepsi mecaz anlamlıdır. Mecaz, söylenen bir düşünceyi daha güzel ve etkili bir hâle getirmek için kullanılır. Ancak deyimlerin çoğu mecazlı şekillerde olmayabilirler. Mesela; *Suluv suluv emes süygen suluv* “Güzel, güzel değil seven güzeldir”, *Mınnın tısın tanıganşa, birdin atın bil* “Bin kişinin yüzünü bileceğine birinin adını bil”, *Kııs azıgın jaz jına* “Kış azığımı yazın topla” vb. Bu gibi söz öbekleri akıl ve düşünce anlamında bilgiler vermektedir. Bu gibi hususiyetler, çoğunlukla makallara ve metellere has niteliklerdir.”⁵⁰

Kazak Türkçesinde deyim (~*frazeologiya*), 1990 yılında yayımlanan *Lingvistikalık Entsiklopediyalık Sözlük*’te “bir dildeki anlam birliğini barındıran kelime gruplarının bütün türlerini kapsayan bir kavram”⁵¹ olarak tanımlanmış, yapısı hakkında da “aslında cümlenin yapısına benzerdir; fakat bir cümlenin kuruluşunda rol oynayan genel kurallara göre yazılmamaktadır” şeklinde açıklanmıştır. Bu tanımdan hareketle, Kazak dil bilimcilerden G. Kaliyev ve E. Bolganbayev *Kazırgı Kazak Tilinin Leksikologiyası men Frazeologiyası'nda* frazeologiyanın (~*deyim*) içine giren dil birimlerini geniş biçimde ele almışlar ve şöyle gruplandırmışlardır: *İkilemeler, bağımlı dil birlikleri* (~*paralel frazeologizmler*), *atasözleri, özlü sözler, bilmeceler, tekerlemeler, güzel metin parçaları, halka ait yerleşmiş kelime örnekleri,*

⁴⁶ AHANOV, Kaken, *age.*, s. 233.

⁴⁷ KENESBAYEV, I., *Kazak Tilinin Frazeologiyalık Sözdigi*, Gılım baspası, Almatı, 1977, s. 711.

⁴⁸ ATMACA, Emine, Kazak Türkçesinde “Göz” Organ İsmiyle Kurulmuş Deyimlerin Yapı ve Anlam Özellikleri, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi /Journal of Turkish World Studies*, İzmir, 2009, s. 22.

⁴⁹ BALAKAYEV, M., JANPAYISOV, E., TOMANOV, M. ve MANASBAEV, B., *age.*, s. 118.

⁵⁰ BALAKAYEV, M., JANPAYISOV, E., TOMANOV, M. ve MANASBAEV, B., *age.*, s. 107-109.

⁵¹ BALAKAYEV, M., JANPAYISOV, E., TOMANOV, M. ve MANASBAEV, B., *age.*, s. 106.

*nominativtik birleşmeler, kommunikativtik birleşmeler ve selamlaşma âdetleri.*⁵² Kaliyev ve Bolganbayev, deyimlere ait *yapı sabitliğinin* atasözlerinde de olmasını, atasözlerinin deyimlere dâhil edilmesinin temel sebeplerinden birisi olarak görmüşlerdir. Deyimler ile atasözleri arasındaki asıl fark, onların anlam özellikleri; yani anlam bilgisiyle alakalı olmasıdır. Kaliyev ve Bolganbayev'e göre atasözlerinin deyimlere dâhil edilmesinde şüphe doğuran sebep de budur. *Anlam birliği*, deyimleri belirleyen esas unsurdur. "Deyimlik anlam, ayrıca deyimlerin yapısındaki sözlerin leksik anlamlarından bağımsız değildir."⁵³

Türkiye Türkçesinde ise atasözü ve özlü söz (~vecize söz) terimleri, Kazak Türkçesinden farklı olarak *deyimler* başlığı altında değil, söz dizimi bölümünde söz dizimi kaynaklı sözler başlığı altında kendilerine özgü, ayrı madde başlarında ele alınıp incelenirler.⁵⁴ Çünkü deyimler, atasözleri ve özlü sözler kullanım amaçları bakımından temelde birbirlerinden ayrılırlar. Atasözlerinin asıl amacı; topluma nasihat etmek, yol göstermek, ahlaklı olmayı öğütlemek, doğa olaylarındaki gerçekleri bütün çıplaklığı ile gözler önüne sermek, inandırıcı olmak ve doğruluğu herkes tarafından kabul edilmiş olmaktır. Yaşanan olaylardan, gözlemlerden ve deneyimlerden çıkarılan derslere dayanan özlü sözler (~vecize söz) de hemen hemen **atasözleri** gibi aynı amacı taşımaktadır. Deyimler ise bir düşünceyi, duyguyu en güzel ve en etkili biçimde anlatmayı amaçlar. Bu nedenle de deyimlerde, atasözlerinde olduğu gibi bir *öğüt, yol gösterme* ve *yargı verme* ya da *bilgece söz/ler* söyleme çabası yoktur. Deyimlerin asıl amacı ise atasözleri gibi bir öğüt, bir tecrübeyi ortaya koymaktan çok "bir kavramı özel bir kalıp içinde çekici, hoş bir anlatımla belirtmektir."⁵⁵ Deyimler, genellikle - gerçek anlamlarıyla örtüşenler olsa da- gerçek anlamı dışında farklı bir anlamı olan, ilgi çekici bir anlatımı bulunan, ifadeyi daha zengin kılan, tamlama veya cümle şeklinde kalıplaşmış sözlerdir. "Deyimleri birbirinden ayran diğer önemli bir husus da deyimlerin atasözleri gibi genel kural niteliğinde bir söz kalıbı olmamalarıdır. Yani deyimler, belli bir durumu ifade etmek için kullanıldıkları hâlde atasözleri her zaman uygulanmak üzere ortaya konulmuş genel bir kuralı ifade eder."⁵⁶

S. Begalin'in *Kazaktın Makal-Metelderi* (1950) ve Ö. Turmanjanov'un *Kazak Makal-Metelderi* (1997) adlı kitaplarının taranması neticesinde Kazak Türkçesinde *dil* organ adıyla ilgili toplam **243** makal tespit edilmiştir. Bu makallar şöyle sıralanabilir:

3. Kazak Türkçesinde Dil Organ Adıyla Kurulmuş Makallar⁵⁷

Kitap galım - tilsiz mugalim. Kitap âlim(dir), dilsiz muallim(dir).

⁵² KALİYEV G. ve BOLGANBAYEV, E. *age.*, s. 196.

⁵³ KALİYEV G. ve BOLGANBAYEV, E. *age.*, s. 196.

⁵⁴ KARAAĞAÇ, Günay, *age.*, s. 415.

⁵⁵ SINAN, Ahmet Turan, *Türkçenin Deyim Varlığı*, Kubbealtı Yayıncılık, Malatya, Ağustos 2001, s. 22.

⁵⁶ ALBAYRAK, Nurettin, *age.*, s. 17.

⁵⁷ Makalenin bu bölümünde dil organ adının yanında *söz, söyle-* ve *de-* ile yapılmış atasözlerine de yer verilmiştir.

Öner aldı kızıl til. Sanatların en önde geleni, kızıl dil(dir).

Til tas jaradı, tas jarmasa, bas jaradı. Dil taş yarar, taş yarmasa, baş yarar.

Şeberdin kolu ortak, şeşennin tili ortak. Ustanın eli ortak(tır), ananın dili ortak(tır).

Şeber köptin apası, şeşen köptin anası. Usta, topluluğun ablası(dır), söz ustası, topluluğun annesi(dir).

Til buvınsız, oy tüvsiz. Dil boğumsuz(dur), fikir sonsuz(dur).

Süyrendegen kızıl til, süygeninnen ayırır; ya javındı kayırır. Çok konuşan kızıl dil, (kişiyi) (ya) sevdiğinden ayırır; ya (da) düşmana çevirir.

Şeşennin tili, şeberdin bizi. Söz ustasının dili, ustanın iğnesi(dir).

Tizemnen süvrindirsen süvrindir, tilimnen süvrindirme. Dizinle yıkarsan yık, dilinle yıkma.

Şölde ösken suwdı körıp uv depti. Çölde büyüyen çekirge suyu görünce zehir demiş.

Jaman aytpagan jaksı jok. Kötü söylemeyen iyi yok(tur).

Alaşagım ketse de, aytaşagım ketpesin. Alacağım gitse de, söyleyeceğim gitmesin.

At jüyriği ayıradı, til jüyriği kayıradı. At hızlı koşanı ayırır, dil hatibi çevirir.

Til kılıştan ötkir. Dil kılıçtan keskin(dir).

Til erdi kabirge saladı. Dil yiğidi kabre yollar.

Zeketsizdin malı aram, tilsizdin davı aram. Zekâtsizın malı haram(dır), dilsizin davası haram(dır).

Bolgan kisi boldım demes, boldım dese bolganı emes. İyi bir mevkiye sahip olan kişi, oldum demez, oldum derse, o olduğu değildir.

Kızıl til - jannın mıyatı, abıroy erdin kuvatı. Kızıl dil (söz), canın ölçüsü(dür), şeref, onur, yiğidin kuvveti(dir).

Bilgen adam tavıp aytadı, bilmegen adam kavıp aytadı. Bilen insan söylenecek şeyi bulup söyler, bilmeyen insan havlar gibi söyler.

Kagazga til bitirgen - kalam, jansızga jan bitirgen - kadam. Kâğıda dil veren kalem(dir), cansıza can veren adım(dır).

Japalak maktansa, jardan koyan aldım der, jaman maktansa, jaksının jagasının aldım der. Yarasa, övünürse sarp kayadan tavşan aldım der; kötü, övünürse iyinin yakasından tuttum der.

Akımtın sözi ülken. Ahmağın sözü büyük(tür).

Maktagan jetkizer, şakkan öltirer. Öven ulaştırır, ısırın öldürür.

Bal tamkan tilden, u tamar. Bal damlayan dilden, zehir damlar.

Süngünün jarası biter, til jarası bitpes. Süngünün yarası geçer, dil yarası geçmez.

Baska pele tilden, til-tiyeksiz. Başa bela dilden, dil direksiz(dir).

Til erdi kabırğa saladı, nardı kazanga saladı. Dil insanı kabire sokar, deveyi kazana sokar.

At jüyrigi aska, til jüyrigi baska. Atın hızlısı yemeğe, dilin hatibi başa(dır).

Bas kespek bolsa da, til kespek jok. Baş kesmek varsa da, dil kesmek yok(tur).

Orak avız, ot tildi. Orak ağız(dır), ateş dil(dir).

Kotır koldan jugadı, pele tilden jugadı. Yara elden bulaşır, bela dilden bulaşır.

Aşınğan tildi bolar, aşıkkan urı bolar. İncinen (kişi) dilli olur, acıkan (kişi) hırsız olur.⁵⁸

Aşuvın kelse kolındı tart, aytpas jerde tilindi tart. Öfken kabardıysa elini tut, konuşulmayacak yerde dilini tut.

Til jüyrük emes, şın jüyrük. Güçlü olan dil değil(dir), gerçek(tir).

Er aytpas aytsa kaytpas. Er söylemez söylese de (söylediği sözden) geri dönmez.

Er ötirik aytpaydı, el ötirik aytadı. Er (kişi) yalan söylemez, halk yalan söyler.

Halık aytpaydı, halık aytsa, kalt aytpaydı. Halk söylemez, halk söylese (de) boşuna söylemez.

Pil kötermegendi til köteredi. Filin kaldıramadığını dil kaldırır.

Adam könülinen azadı, tilinen jazadı. İnsan, gönlünden dolayı azar, dilinden dolayı kabahatli olur.

Avızı kulıp sandıktı, tis aşpasa, til aşar. Ağızı kapalı sandık, dış açmazsa, dil açar.

Söz, tapkanga kolka jok. Söz, bulana soluk yoktur.

⁵⁸ Kazak Türkçesinde bu makalın *aşınğan urı bolar* “canına tak eden (kişi) hırsız olur” biçimi de vardır.

Til akıldın ölçemi. Dil, aklın ölçüsü(dür).

Söz atası kulak, yol atası tuyak, suv atası bulak. Söz atası kulak(tır), yolun başı çocuk(tur), suyun atası kaynak(tır).

Jaksı baykap söyler, jaman şaykap söyler. İyi (insan), dikkatli konuşur; kötü (insan), abartarak söyler.

Jılannın tili ayır, julan minezdi adamnın sözi ayır. Yılanın dili kötü(dür), yılan huylu adamın sözü kötü(dür).

Altın tisti avızdan, asa jaman söz şıgar; jannan bezgen javızdan, jazıgı jok köz şıgar. Altın dişli ağızdan, çok kötü söz çıkar; candan bezmiş düşmandan, suçsuz göz çıkar.

Andamay söylegen, avırmay öledi. Düşünmeden konuşan, hastalanmadan ölür.

Köp söylegen, köpten ayrılar. Çok konuşan, çok kaybeder.

Köp söz-bok söz. Az söz-altın. Çok söz, kötü söz(dür). Az söz, altın(dır).

Az söz altın, köp söz kumis. Az söz altın(dır), çok söz gümüş(tür).

Kaharlı söz - kamal buzar. Öfkeli söz, kale yıkar.

Akpa kulakkan aytkan söz, agıp ketedi. Kuyma kulak aytkan sözdi kuyıp aladı. Umursamaza söylenen söz, akıp gider. Kıvrak zekâlı, söylenen sözü hemen anlar.

El-avızına elek koyın bolmas. Halk ağzına elek bekçi olmaz.

Ötirikşinin şın sözi zaya. Yalancının gerçek sözü boşunadır.

Tildin mayın tamızıp, sözdin balın agızıp, kas şeşender söz aytar. Dilin yağını damlata damlata, sözün balını akıta akıta, has hatipler konuşur.

Kattı aytsan karındasına jakpaysın. Akırın aytsan akın ketedi. Sert konuşan kardeşin beğenmez. Yavaş söyleyen boş konuşmuş olursun.

Birevdin sözi edemi, birevdin közi edemi. Birinin sözü güzel(dir), birinin gözü güzel(dir).

Kördim degen köp söz, körmedim degen bir söz. Gördüm denen çok söz, görmedim denen bir söz.

Şeşennin sözi mergen, şeberdin közi mergen. Söz ustasının sözü keskin(dir), ustanın gözü keskin(dir).

İyne közinen sınadı, şeşen sözinen sınadı. İğne gözünden kırılır, söz ustası sözünden kırılır.

Jigittin tüsin aytpa isin ayt. Yiğidin görünüşünü söyleme, işini söyle.

Kaharlı söz-kamal buzar. Kahırlı söz, kaleyi yıkar.

Olaktın sözi- orınsız jamav terizdi. Cahilin sözü, yersiz yama gibi(dir).

Oynap söylesen de, oylap söyle. Oynayarak söylesen de, düşünerek söyle.

Elde bolsa eringe tiyedi, avılda bolsa avızga tiyedi. Başkasında olsa dudağa değer, köyde olsa ağza değer.

Söz süyekten ötedi, tayak etten ötedi. Söz kemikten geçer, dayak etten geçer.

Bir tevekel buzadı, mın kaygının kalasın; bir jaksı söz bitirer, mın könildin jarasın. Bir tevekkül bozar, bin kaygının örgüsünü; bir iyi söz bitirir, bin gönlün yarasını.

Adam sözinen jazadı, sıyr müyizinen jazadı. Kişi sözünden çeker, sığır boynuzundan çeker.

Köz jetpegen jerge söz jetedi. Gözün ulaşmadığı yere söz ulaşır.

Köz jetkizer, köz jetkizbegendi, söz jetkizer. Göz ulaşır, göz ulaşmayan (yere), söz ulaşır.

Ayaktıga jol bermegen, avızdıga söz bermegen. Ayaklıya yol vermeyen, ağızlıya söz vermez.

Jav jatkan jerin belgili deme, jansızı janında turmasın. Düşmanın yaşadığı yeri biliyoruz deme, casusu yanında durmasın.

Şaldın sözi-bal, atalı sözge, arsız javap kayırar; ak pen karanı, şındık ayırar. Yaşlının sözü bal, atalı söze, arsız cevap verir; ak ile karayı, gerçek kanıtlar.

Ulı sözde-uyat jok, söz şındı tabar. Doğru sözde ayıp olmaz söz gerçeği bulur.

Köp söylegen ya joldasınan, ya kurdasınan ayrıladi. Çok konuşan ya arkadaşından, ya (da) akranından ayrılır.

Jaksı söz- jarım ırıs. İyi söz, yarım rızık(tır).

Jaksı adam eldin irisi, jaksı söz jannın tınısı. İyi insan halkın rızıkı(dır), iyi söz canın nefesi(dir).

Janım dese jan semiredi, avız darabaza, söz samal, kудay urganga ne amal. Canım dese can semirir, ağız açık olana, söz yel, Allah kahrederse ne çare.

İrigen avızdan, şirigen söz şığadı. Bozuk ağızdan, kötü söz çıkar.

Könül közin söz aşar, söylemese kir basar. Gönül gözünü söz açar, konuşmazsa kir basar.

Tav men tasta suv buzar, adamzattı söz buzar. Dağla taşı su bozar, insanoğlunu söz bozar.

“Siz - Biz” degen jılı söz tiriliktin kaniybeti. “Siz, “Biz” denen güzel söz huzurun temeli(dir).

Şeşen söz bastar, batır kol bastar. Söz ustası sözle başlar, bahadır (kişi) elle başlar.

Sözün bastı kattı bolsa, ayagı tetti boladı. Sözün başı sert ise, sonu tatlı olur.

Toksan avız sözdin, tobıktay tüyini bar. Doksan ağız sözün, küçücük özeti(dir).

Söyley bilmes jamannın, sözi ötpes bir pışak; söz biletin adamnın, er sözine bir tusak. Konuşmayı bilmeyen kötünün sözü, kesmez bir bıçak(tır); söz bilen kişinin, her sözüne bir engel(dir).

Söyley bilmes jamandar, sözdi özine keltirer; köşe bilmes jamandar, köşse kölik öltirer. Konuşmayan kötüler, sözü kendine çeker; sokak bilmez kötüler, taşınırsa arabayı bozar.

Adam alasınan, söz alası jaman, ot şalasınan, söz şalası jaman. Adam alasından, söz alası kötü(dür), ateş dumanından, söz eksiği kötü(dür).

Jamannın sözi, tüyeden tüskendey. Kötünün sözü, deveden inmiş gibi(dir).

Jaksının sözi, diyirmennen şıkkanday. İyinin sözü, değirmenden çıkmış gibi(dir).

Jamanga şöp batadı, jaksıga söz batadı. Kötüye çöp batar, iyiye söz batar.

Erkim öz oynan habar berer. Herkes kendi bildiğiyle söyler.

Oynasa da oyındagısın aytadı. Oynasa da düşündüğünü söyler.

Üyine kelgende üydey ökpendi aytpa! Evine gelene (~misafire) büyük sitem etme!

Ananın süti-bal, balanın tili-bal. Annenin sütü bal (gibidir), çocuğun dili bal (gibidir).

Avızın eli jetpegenin, kolında maskarası bar. Ağızına gücü yetmeyenin, elinde maskarası var(dir).

Avızınan sözi tüskenin, kolınan bözi tüser. Ağızından sözü düşenin, elinden bezi düşer.

Jüyeli söz- jüyesin tabar, jüyesiz söz-iyesin tabar. Anamlı söz, anlamını bulur; anlamsız söz, sahibini bulur.

Söz jüyesin tapsa, mal iyesin tabar. Söz anlamını bulsa, mal sahibini bulur.

Köp söz kömir, az söz-altın. Çok söz kömür(dür), az söz altın(dır).

Buralkı söz-külevge jaksı, buralkı at minüvge jaksı. Yabancı söz, gülmeye iyi(dir), sahipsiz at, binmeye iyidir.

Tildin mayın tamızıp, sözdin balın agızıp, kas şeşender söz aytar. Dilin yağını damıtıp, sözün balını akıtıp, düşman söz ustaları söz söyler.

Otuz tisten şıkkın söz, otuz ruv elge taralar. Otuz dişten çıkan söz, otuz boyu olan memlekete ulaşır.

Tentekke til jangırak. Yaramaza dil yankıdır.

Ayıtasa jürekten ketedi, tartıpası bilekten ketedi. Söylemese yürekten gider, çekmese bilekten gider.

Kur suvdan may şıkpıydı, kur sözden men şıkpıydı. Sade sudan yağ çıkmaz, basit sözden anlam çıkmaz.

Sözge söz kelgende, söylemese atası öler. Söze söz geldiğinde, konuşmazsa atası ölür.

Sözdin tetti bolsın, aşuvın kattı bolsın. Sözün tatlı olsun, kızgınlığın sert olsun.

Kışıgan jerden kol ketpes, kışıtıkı jerden söz ketpese. Kaşınan yerden el gitmez, kaşıntılı yerden söz gitmez.

Kurastırırıp aytsa kuldiki jön, biriktirip aytsa biydiki jön. Planlayarak konuşursan köleninki doğru(dur), biriktirip konuşursa efendininki doğru(dur).

Etten ötgen tayaktan, süyekten ötgen söz jaman. Etten geçen dayaktan, kemikten geçen söz kötü(dür).

Söz kuvgan belege jolıgar, şaruva kugan kazınaga jolıgar. Söz kovalayan belaya rastlar, iş kovalayan hazineye rastlar.

Özi şınaşaktay, sözi kelisaptay. Kendi küçük parmak gibi(dir), sözü dibek gibi(dir).

Sözdin bası bir pışak, ayağı bir kuşak. Sözün başı bir bıçak(tır), ayağı bir kucak(tır).

Söz sözden tuvadı, söylemese kaydan tuvadı. Söz sözden doğar, söylemese nerden doğar.

Kıyıştırıp kalasan otın janar, kayıştırıp aytsan halık nanar. Bir çeşit yaparsan odun yanar, bir çeşit konuşursan halk inanır.

Aytsan sözine jet, minges te üyine jet. Söylesen sözüne ulaş, bin de evine ulaş.

Tügel sözdin tübi bir, tüp atası-Maykı biy. Bütün sözlerin kökü aynı(dır), hepsinin atası bilge hâkim- Maykı'(dır).

Avruvda şaşuv jaman, sözde kankuv jaman. Hastalıkta sancı kötü(dür), sözde dedikodu kötü(dür).

Kurgak söz bas avırtar, kur kasık avız jırtar. Kuru söz baş ağrıtır, boş kaşık ağız yarar.

Köz körgeñşe, avız bakır söylep kal. Göz görebildiğince, ağız feryat eder.

Söz bergenge erme, böz bergene er. Söz beynet bolar, böz köylek bolar. Söz verene inanma, bez verene inan. Söz iş olur, bez gömlek olur.

Yalğan sözdin ömiri kıska. Yalan sözün ömrü kısa(dır).

“Ey” deytin eje jok, “koy” deytin koja jok. “Ey” diyen nine yok, “yapma” diyen hoca yok.

Sözindi ayt ukkanga, aytıp- aytpay ne kerek, kulagına makta tıkkanga. Sözüünü söyle dinleyene, söyleyip söylemesen ne gerek, kulağında pamuk tıkalı olana.

Orınsız söz-özine tiyer. Yersiz söz, kendine değer.

Tüyesin kuw bas desen, iyesine tiyedi. Devesine yavrusuz dersen, (sözün) sahibine dokunur.

Altı ul tuvğan ananı hanım dese boladı. Kezek sıylaskan ağayındı janım dese boladı. Altı oğlan doğuran anneye, “hanım” desen yakışır. Saygı gösterip saygı gördüğün akrabaya, “canım” desen yakışır.

Öli tirinin azığı, bir söz mın sözdin kazığı. Ölü dirinin azığı(dır), bir söz bin sözün hâkimi(dir).

Kulaktan kirgen suvık söz, köñline barıp muz bolar. Kulaktan giren soğuk söz, gönle girince buz olur.

Könilde jatkan kirindi, ottay ıstık söz şayar. Gönüldeki kirleri, ateş gibi sıcak söz temizler.

Jaksı özi ölgenimen sözi ölmeydi. İyi insan kendisi ölse de sözü ölmez.

Söz salıskan davga ortak, at salıskan javgı ortak. Söz yarıştırmada dava ortak(tır), at yarıştırmada düşman ortak(tır).

Jaksılardın ülgisi, janıp turgan şamday, şeşenderdin sözderi, agıp turgan balday. İyilerin örneği, yanan kandil gibi(dir), hatiplerin sözleri, akan bal gibi(dir).

Köp söylesen takıldak der, söylemesen akımak der. Çok konuşursan geveze der, konuşmazsan ahmak der.

Köptin avzı zembirek. Halkın ağzı bomba(dır).

Köptin avzı -temir talkı. Halkın ağzı, demir talkı(dır).⁵⁹

Kesirli avızdan, kesepattı söz. Keser ağızdan, belalı söz (çıkır).

Tilinmen jügirme, bilimmen jügir. Dilinle koşma, bilgiyle koş.

Ötrik söz, erge baspas. Yalan söz ilerlemez.

Ölen sözün patşası... Şiir sözün padişahı(dır)...

Til tetti, bavır kattı. Dil tatlı(dır), ciğer sert(tir).

Ölen altın, söz kumis. Şiir altın(dır), söz gümüş(tür).

Oylap-oylap babalar, sözdi dürge tenegen. (İnceden inceye) düşünmüş dedeler, sözü inciye benzetmişler.

Bilgenge jır, bilmegenge “dır.” Bilene “yır”, bilmeyene “dır.”

Til - tiyeksiz. Dil, kilitsiz(dır).

Sünginin jarası biter, til jarası bitpes. Süngü yarası iyileşir, dil yarası iyileşmez.

Jigitke ölen de öner, öner de öner. Yiğide şiir de sanat(tır), sanat da sanat(tır).

Enşeyinde avız jappas, toy degende ölen tappas. İstersen ağız susmaz, düğünlerde şiir bulmaz.

At jüyriği aska, til jüyriği baska. Atın yüğrük olanı düğün dernekte işe yarar, dilin yüğrük olanı halka önder olmada işe yarar.

Kız halıktın güli, ölen, savıktın güli. Kız halkın gülü(dür), şarkı eğlencenin gülü(dür).

Sözün körki - makal, jüzdün körki - sakal. Sözün güzeli atasözlü (olanıdır), yüzün güzeli sakallı (olanıdır).

Makal sözün atası uvede erdin opası. Atasözü sözün atası(dır), söz vermek yiğidin hatası(dır).

⁵⁹ talkı: Deriyi germek ve uzatmak suretiyle daha iyi bir hâle sokmada kullanılan, ağaçtan yapılmış alet.

Salalap tarap sakaldı, keriler aytar makaldı. Parça parça tarayarak sakalı, yaşlılar söyler atasözünü.

Tüyege mingen Kazak tört avız ölen bileği. Deveye binen Kazak (Türkü) dört dörtlük şarkı söyler.

Aklı jok adamga adıraygan köz biter; duvası jok avızga, sıldırayan söz biter. Aklı yok kişiye büyük göz biter; duası olmayan ağızda, bol bol söz biter.

Akımakka aytkan söz, agıp jatkan süvmen ten, akıldığa aytkan söz- kolga ustagan tüvmen ten. Akılsıza söylenen söz, akıp giden suya eşit(tir), akıllıya söylenen söz, eldeki bayrak ile eşit(tir).

Ayak-azamat, kol-mülük, bas-sandık, til-kilt. Ayak yiğit, el mal, kafa sandık, dil anahtar.

Akıldının sözi kıska, ayta kalsa-nuska. Akıllının sözü kısa(dır), konuşursa öğüt(tür).

Jetim, jetim demeniz, jetimdin akın jemeniz. Yetim, yetim demeyin, yetim hakkını yemeyin.

Bolatın eldin balası, birin biri “batıp”- deydi. (Adam) olacak milletin çocuğu, birbirine “kahraman” der.

Azınagan aygırdın üyirin kör, menmensigen jigittin üyin kör. Yüksek sesle kişneyen aygırın sürüsünü gör, böbürlenen yiğidin evini gör.

Bolmaytın eldin balası birin biri “katın”- deydi. (Adam) olmayacak milletin çocuğu birbirine “korkak, yüreksiz” der.

Argımak attın balası, az ottap köp juvsaydı. Asil erdin balası, az söylep köp tındaydı. Küheylan atın yavrusu, az otlayıp çok dolaşır. Asil yiğidin oğlu, az konuşup çok dinler.

Orazının balası on besinde baspın deydi; şerazanın balası, jıyırma besinde jaspın deydi. Oruçlunun çocuğu on beşinde başım der; şerazanın oğlu, yirmi beşinde gencim der.

Kız kıvruşak-deydi, bala-kulınşak-deydi. Kız, bebek der; çocuk, kulun der.

Kelinnin sözi ketpendey, balanın sözi batpanday. Gelinin sözü gitmez, çocuğun sözü batmaz.

Kelinim sagan aytam, kızım sen tında. Gelinim sana söylüyorum, kızım sen dinle.

Kızım sagan aytam, kelinim sen tında. Kızım sana söylüyorum, gelinim sen dinle.

Karga balasın “appagım” der, kirpi balasın “jumsagım” der. Karga yavrusuna “beyazcığım” der, kirpi yavrusuna “yumuşakcığım” der.

Ota bargan katının otuz avız sözi bar. Ota giden kadının otuz ağız sözü var.

Kelin-kekin, kelin bak, kelmey jatıp sözin bak. Gelin, gelin, gelin bak, gelir gelmez sözüne bak.

Avızı jaman eli bılgar, ayağı jaman tördi bılgar. Ağız kötü ülkeyi bozar, ayağı kirli evin başköşesini kirletir.

Ayağı jaman tördi bılgar, avızı jaman eldi bılgar. Ayağı kirli evin başköşesini kirletir, ağız kötü ülkeyi bozar.

Atasız uldın avzı ülken. Atasız milletin ağız büyük(tür).

Buluttan şıkkın kün aşçı, jaman kisinin tili aşçı. Buluttan çıkan güneş acı(dır), kötü kişinin dili acı(dır).

Jaman eşnerse bile almaydı, jumsasan tili almaydı, özi bilip paydasın kula almaydı. Kötü hiçbir şey bilmez, görevlendirsen dinlemez, kendi bilip faydasını almaz.

Joldasın jaman bolsa, alıs jürüp tün katpa, katının jaman bolsa, kisi aldında til katpa. Arkadaşın kötü olsa, uzağa gidip geç kalma; eşin kötü olsa, insan yanında konuşma.

Tatuvga til, aluvga suk. Barışığa dil, güzele nazar.

Tilevşinin bir beti kara, bermevşinin eki beti kara. İsteyenin bir yüzü kara(dır), vermeyenin iki yüzü kara(dır).

Kördim degen köp söz, körmedim degen bir söz. Gördüm diyen çok söz, görmedim diyen bir söz.

Köz körüvge toymaydı, kulak estüvge toymaydı. Göz görmeye doymaz, kulak işitmeye doymaz.

Jılı-jılı söylesen, jılan innen şıgadı. Güzel güzel söylersen, yılan yuvasından çıkar.

Köp tında, az söyle. Akıl avızdan, merey közden. Çok dinle, az söyle. Akıl ağızdan, itibar gözden(dir).

El avzı-duvalı. Halkın ağız dualı(dır).

Köz körgeşe, avız bakır söylep kal. Göz görebildiğince, ağız feryat eder.

Jaman aşsa körmes, aytsa bolmas. Kötü aşsa görmez, söylese olmaz.

Sayıldın jarası biter, til jarası bitpes. Bıçak yarası geçer, dil yarası geçmez.

Til kılıştan ötkir. Dil kılıçtan keskin(dir).

Adam söyleskenşe, jilki kineskenşe. İnsan konuşa konuşa, hayvan koklaşa koklaşa (anlaşır).

Dos dep sinamay sırındı aytpa dostın da dost bar. Sırrını açma dostuna, dostunun dostu vardır, (senin sırrını) o da söyler dostuna.

Burın şıkkan kulaktan songı şıkkan müyiz osadı. Boynuz kulağı geçer (Boynuz kulaktan sonra çıkar; kulağı geçer).

Jalkavga söz şabanga tayak ötpeydi. Uyuşuğa söz, yavaş dayak geçmez.

Diline süyenbe, küşine süyen, küşüne süyenbe, isine süyen. Diline güvenme, gücüne güven; gücüne güvenme, işine güven.

Kur söz -konıltak etik, jürsen, ayağındı kajaydı, otursan, tobıgına batadı. Boş söz, ince ayakkabı; yürürsen, ayağını vurur, oturursan, topuğuna batar.

Jırtık üydi jel tabar, ötirik sözdi şın tabar. Yırtık evi yel bulur, yalan sözü gerçek bulur.

Ötirik söz - janga kas. Ötkir pışak - kına kas. Yalan söz, cana zarar (verir). Keskin bıçak, kınına zarar (verir).

Avruvda şaşuv jaman, sözde kankuv jaman. Hastada ağrı kötü(dür), sözde dedikodu kötü(dür).

Tavdı, tastı jel buzar, adamzattı söz buzar. Dağı, taşı yel bozar, insanı söz bozar.

Sözdi söz türtedi. Sözü söz çoğaltır.

Aytkan sözün aktan jok, nısanandı abayla. Söylenen sözün ak değil, söylediğine dikkat et.

Avız aşsa, sır körinedi, esik aşsa, tör körinedi. Ağız açsa sır görünür, kapıyı açsa başköşe görünür.

Könıl sözün sandığı. Gönül sözün sandığı(dır).

Közine karama, sözine kara. Gözüne bakma, sözüne bak.

Mal şöpke, adam sözge toktaydı. Mal çöp (olmayı), adam sözü bekler.

Özin kötermeytin sözdi baskaga aytpa. Kaldıramayacağın sözü başkasına söyleme.

Oyun sözge şın töpe. Oyun sözü gerçek tepe(dir).

«Siz, biz» - *degen jılı söz agayınga jarasar.* «Siz, biz» denilen güzel sözler, akrabalara yakışır.

Jılı- jılı söylesen, jılan innen şıgadı. Güzel güzel söylersen yılan ininden çıkar.

Kerilik seni kayteyin, sözler sözge mert ettin. Yaşlılık seni ne yapayım, sözler söze mert ettin.

Önerlinin kolı altın, ölenşinin sözi altın. Hünerlinin eli altın(dır), ozanın sözü altın(dır).

Söz şındı tabar. Söz gerçeği bulur.

Söz asılı makal. Sözün gerçeği atasözü(dür).

Söz tübin söz tabar. Sözün aslını (~temelini) gerçek bulur.

Söz sözden tuvadı, söylemese, neden tuvadı. Söz sözden doğar, söylemese, nerden doğar.

Sözge söz kelgende, söylemese atası öledi. Söze söz geldiğinde, söylemeyince atası ölür.

Ölen - altın, söz -kümis. Şiir, altın(dır); söz, gümüş(tür).

Şeberdin kolı ortak, şeşennin tili ortak. Ustanın eli ortak(tır), söz ustasının dili ortak(tır).

Avız- darbaza, söz -samal. Ağız, dış kapı(dır), söz, sabah yeli(dir).

Söz jip sozsan, kete beredi. Sözü ip (gibi) uzatırsan, uzar.

Til buvınsız, oy tüpsüz. Dil eklemsiz(dir), düşünce sonsuz(dur).

Söyley- söyley şeşen bolar. Köre-köre kösem bolar. Söyleye söyleye söz ustası olur. Göre göre önder olur.

Köre- köre kösem boldı, söyleye- söyleye şeşen boladı. Göre göre önder oldu, söyleye söyleye söz ustası oldu.

Köre-köre kösem bolarsın, söyley-söyley şeşen bolarsın. Göre göre bilge olursun, konuşa konuşa hatip olursun.

Tili jetkenşe söylegen şeşen, kolı jetkenşe nuskağan kösem. Dili (sözleri) yettiği kadar konuşan hatip(tir), gücü yettiği kadar yön gösteren önder(dir).

Til jüyrık emes, şın jüyrık. Dil bilge değil(dir), gerçek bilge(dir).

Jalgısız söylegen jigit şeşen. Yalnız söyleyen yiğit söz ustası(dır).

Eski söz jana sözdin kazıgı. Eski söz, yeni sözün hâkimi(dir).

Akıl avızdan, merey sözden. Akıl ağızdan, itibarlık sözden(dir).

Söz tapkanga kolka jok. Söylenecek sözü bulup konuşana itiraz yok(tur).

Ulı sözde uyat jok. Doğru sözde ayıp olmaz.

Karav adam küñşil, meker adam miñşil. Cimri insan, kıskanç(tır), zalim insan, kusurları sayan(dir).

Sözün tetti bolsın aşuvın kattı bolsın. Sözün güzel olsun, yemeğin bereketli olsun.

Özi bilmegennin avzına karama. Kendisini bilmeyenin ağzına bakma.

Jamanga sırındı aytpa, sırındı aytsan da, şınındı aytpa. Kötüye sırrını söyleme, sırrını söyleyen de gerçeği söyleme.

Jılannın bavrı mayda, bası zaharlı, kuvdın tili mayda, jüregi zaharlı. Yılanın bağı yumuşak, başı zehirli(dir), kurnazın dili yumuşak, yüreği zehirli(dir).

Jamanga sırındı aytsan, jarga jıgadı. Kötüye sırrını söylersen, uçuruma atar.

Jamannın bergen asınan, jaksının aytkan sözi artık. Kötünün verdiği aştan, iyinin söylediği söz yeğ(dir).

Kökek öz atın özi şakıradı. Guguk kuşu kendi adını kendi söyler.

Jaksı söz-süyindiredi. Jaman söz- küyindiredi. İyi söz, sevindirir. Kötü söz, üzer.

Dos basına karaydı, düşpan ayagina karaydı. Düşpan küldirip aytadı, dos julatıp aytadı. Dost başa bakar, düşman ayağa bakar. Düşman gülererek söyler, dost ağlayarak söyler.

Jakinga ötirik aytpa, betin erten kızarar, alıska ötirik aytpa, kuda bolsa, kız alar. Yakına yalan söyleme, yüzün erken kızarır, uzağa yalan söyleme, dünür olursa kız alır.

Tuz astın demin keltirse, makal sözdin senin keltiredi. Tuz yemeğe lezzet katar, atasözü de söze güzellik katar.

İşaretler

~ Birbirinin yerine geçen (alternanslı) şekilleri gösterir.

Kaynaklar

ACAR, İ. (2009). *Kazak Türkçesinde Göz, Kulak, Burun ve Dil Organ İsimleriyle Kurulmuş Atasözleri ve Anlam Özellikleri*. Yayımlanmamış Lisans Tezi, Kazakistan: Kızılorda Korkut Ata Üniversitesi.

AKSAN, D. (2006). *Türkçenin Gücü*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

AKSOY, Ö. A. (1991). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Atasözleri Sözlüğü 1*. İstanbul: İnkılâp Yayınları.

ALBAYRAK, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.

- ALKAYA, E. (2001). Tatar Türkçesindeki Dil ve Söz ile İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Fırat University Journal of Social Science*, C. 11 S. 2, 55-76.
- ALKAYA, E. (2006). Dil ve Söz Bağlamında Kırım Karay Türklerinin Atasözleri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, s. 90.
- ALTAYLI, S. (2010). Atasözü ve Deyimler Arasındaki Farklar. *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar S. 25, Ankara, 125-134.
- AMANJOLOV, S. A. (1997). *Kazak Edebiy Tilinin Jene Diyalektologiyasının Meseleleri*. Almatı: Gılım Baspası.
- ATMACA, E. (2009). Kazak Türkçesinde “Göz” Organ İsmiyle Kurulmuş Deyimlerin Yapı ve Anlam Özellikleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, /Journal of Turkish World Studies*, C. XI, S. 2, 19-35.
- BALAKAYEV, M., JANPAYİSOV, E., TOMANOV, M. ve MANASBAEV, B. (2005). *Kazak Tilinin Stilistikası*. Almatı.
- BEGALİN, S. (1950). *Kazaktın Makal-Metelderi*. Almatı: Kazaktın Memlekettik Korkem Edebiyet Baspası.
- BURAN, A. ve E. ALKAYA, (1999). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Elazığ.
- ÇELİK, Ü. (1998). Kırgız Atasözleri ve Manas. *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*. Ankara: Pars Yılı.
- ÇINAR, A. A. (1997). *Türk Dünyası Halk Kültürü Üzerine Araştırma ve İncelemeler*. Muğla.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları: 301, Kaynak Eserler Dizisi:7.
- DOĞAN, L. (2001). Türk Dünyası Atasözleri. *Türk Kültürü*, S. 458, 326-340.
- ERGAN, N. G. (1999). Türk Atasözleri ve Deyimlerinde Aile ve Akrabalık Anlayışı. *Uluslararası III. Türk Kültürü Kongresi*, Ankara.
- EYÜBOĞLU, E. K. (1973). *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözüleri ve Deyişler*. İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayii A. Ş.
- GÖZAYDIN, N. (1998) Türk Dünyasının Atasözleri, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 6, 708-719.
- GÜLENSOY, T. (1975). Türk Dünyası Atasözlerinin Anlam Yönünden Benzerlikleri Üzerine Notlar. *TDAY-Belleten*, Ankara.
- GÜRGEN, İ. (2007). Türkiye Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde Atasözlerinde Ortak Temalar, *Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslar Arası Sempozyumu 21-23 Mayıs*, Almatı.
- GÜRSU, U. (2009). *Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Atasözlerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- İSMAİL, Z. ve GÜMÜŞ, M. (1995). *Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri*. İstanbul: Engin Yayınları.
- KALİYEYEV, G. ve BOLGANBAYEV, E. (2006). *Kazırkı Kazak Tilinin Leksikologiyası men Frazeologiyası*. Almatı: Sözdik Slovar Baspası.

- KALİYEV, G. ve SARIBAYEV, Ş. (1991). *Kazak Diyalektologiyası*. Almatı: Ana Tili.
- KARAAĞAÇ, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. (1991). Ankara: TDK Yayınları.
- KENESBAYEV, I. (1977). *Kazak Tilinin Frazelogiyalık Sözdigi*. Almatı: Gılım Baspası.
- KENESBAYEV, I. ve MUSABAYEV, G. (1962). *Kazırkı Kazak Tili (Leksika, Fonetika)*. Almatı.
- KOÇ, K., BAYNİYAZOV, A. ve BAŞKAPAN, V. (2003). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- MERT, O. (2007). Kazak Türkçesi'nde Hayvan Adlarıyla Kurulan Atasözleri. *Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslar Arası Sempozyumu*, Almatı, 21-23.
- NASKALİ, E. G. (1997). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*. Ankara: TDK. Yayınları.
- OY, A. (1991). Ata Sözü. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. IV, 44-46.
- SİNAN, A. T. (2001). *Türkçenin Deyim Varlığı*. İstanbul: Kubbealtı Yayıncılık.
- SİS, N. (2005). Türkmen Atasözleri Üzrine Karşılaştırmalı Bir Çalışma. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi i Journal of Turkish World Studies*, C. V, S. 2, 257-266.
- ŞAHİN, H. (1999). Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Atasözleri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- TURMANJANOV, Ö. (1957). *Kazaktın Makaldarı men Metelderi*. Almatı: Kazaktın Memlekettik Korkem Edebiyet Baspası.
- TURMANJANOV, Ö. (1997). *Kazak Makal- Metelderi*. Almatı: Ana Tili.
- YURTBAŞI, M. (1993). *A Dictionary of Turkish Proverbs (Türk Atasözleri Sözlüğü)*. Turkish Daily News, Michigan Üniversitesi.
- <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-83263/h/atasozlerivedeyimler.pdf>
- <http://kz-en.ru/publ>
- http://kz-en.ru/publ/kazakhskij_jazyk/posloviy_skazki/10
- http://www.ijors.net/issue5_2_2012/articles/jusupov.html
- <http://www.iudergi.com/tr/index.php/turkdili/article/view/18730/17923>